

Az antik teátrumok hatása az egykori pesti Német Színház belsőjének kialakítására¹

Épp kettőszáz éve, hogy 1812-ben megnyitotta kapuit a pesti Királyi Városi Színház – közkeletűbb nevén a pesti Német Színház (1. kép) –, mely a később hozzá csatlakozó Vigadó (Redout) épületével együtt a XIX. század eleji Pest, de úgy is, mint egész Közép- és Kelet-Európa egyik legnagyobb szabású építkezése volt, számos kitűnő tanulmány tárgya is egyben.² A még II. József idejébe (1780–1790) visszanyúló épület gondolata jó ideig csak elképzelés gyanánt létezett, s bár terveket készített Franz Anton Hillebrandt (1719–1797) jeles udvari építész³, 1793 januárjában pedig már építési vállalkozókat próbált verbuválni a pesti magisztrátus⁴, végül is csak tizenöt évvel később, 1808 tavaszán tud az építkezés megindulni József nádor (1795–1847) hathatós közreműködésével már új tervek alapján, új helyszínen. Az eredetileg csupán két évre tervezett munkálatok a napóleoni háborúk, a devalváció és az államcsőd miatt jelentősen elhúzódtak, így a színház ünnepélyes megnyitására csak 1812. február 9-én kerülhetett sor. Szerencsére sokat tudunk az egykoron hatalmas épület építéséről, belsejéről azonban csak leginkább a megmaradt alaprajzok alapján alkothatunk valami fogalmat (2. kép), hiszen a harmincöt évvel később bekövetkezett végzetes tűzvész az alapfalakon túl szinte mindent elpusztított (3. kép). A belsőről képi ábrázolást így alig ismerünk (4. kép),⁵ a beszámolók legnagyobb része pedig csak nagyvonalúan foglalkozik a színháztér ezen részével⁶. Zömmel ezt a hiányt igyekszik pótolni jelen tanulmány a *Vaterländische Blätter*⁷ osztrák folyóiratban megjelent, alább ismertetendő két részletben közölt cikk⁸ nyomán, mely mindezidáig nem kapott kellő figyelmet, hovatovább valószínűleg nem is volt ismeretes, legalábbis későbbi publikációk szintjén nem. A tanulmányt maga az épület tervezője, a számos magas hivatali státuszt⁹ betöltő, Itáliát is megjárt¹⁰ udvari építész, Johann Aman (1765–1834) írta kétszáz éve, s mint ilyen, ritkaságszámba menően az építész maga ismerteti saját művét és annak előzményeit meghatározott szempontrendszer szerint. A *régi korok színházainak szerkezeti felépítéséről, ezen elvek alkalmazásáról napjainkban, valamint az ezek tükrében felépült új pesti színház közelebbi bemutatása* című írását a színház 1812. február 9-i megnyitását követő másfél hónappal vetette papírra (bár nyomtatásban csak majdnem fél évvel később, a szeptemberi számokban jelent meg).

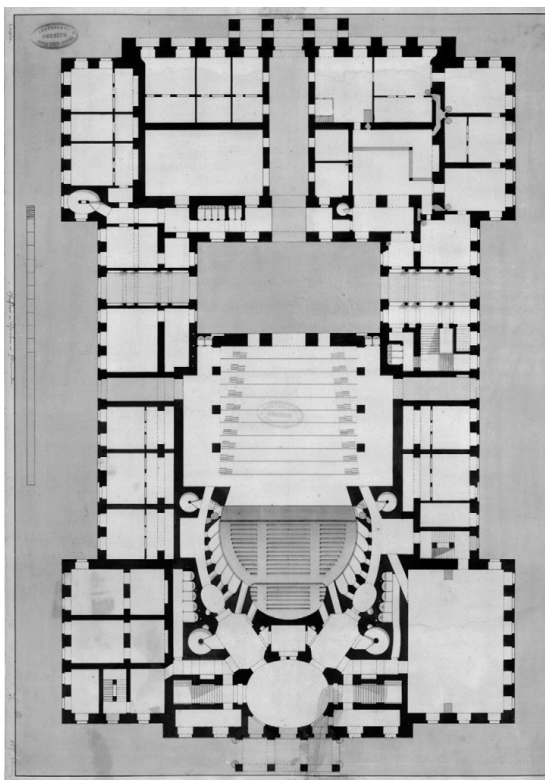
A fenti címnek megfelelően Aman a tanulmányát két részre osztja. Az elsőben rövid összefoglalót ír az antik görög-római színházakról, felvázolja történetüket, ismerteti felépítésüket, felsorolja a legkiemelkedőbb

alkotásokat, illetve összehasonlítja újkori – zömében XV–XVI. századi – párhuzamaikkal, valamint pontokba szedett következtetéseket von le a tanulságokból és a kortárs színházakhoz fűződő kapcsolatokról. Nem véletlenül használja az építész az eredeti címben a „Construction” kifejezést, írásának második felében ugyanis nem az épület homlokzati felépítéséről, vagy annak előképeiről ír – noha az is igen érdekes volna –, hanem ismerteti az általa korábban kifejtett antik előképek hatását a pesti Német Színház színpadának és nézőterének belső kialakítására, arányaira, illetve részletes leírást közöl róla. Bár ábrák közlésére a *Vaterländische Blätter* hasábjain korábban nem volt példa – minthogy később sem lesz –, a szemléltetést megkönnyítendő Aman a második cikkéhez két rajzot is mellékelhetett, melyek bár nem kimondottan tervrajz igényűek (leginkább vázlatoknak vagy skicceknek lehet őket tekinteni), arra mindenképpen jók, hogy a sokszor eléggé körülményes megfogalmazásokat érthetőbbé tegyék (5-6. kép). Sajnos ezzel együtt is becsúsztak megértést éppenséggel nehezítő tényezők, mint amilyen a betűfelcserélés, de aligha volt szerencsés egy rajzon – ráadásul néha 90 fokkal elforgatva – q, p, d, b megjelöléseket használni.

A két részletben megjelent tanulmány nemcsak amiatt fontos, mert korábban nem publikált részletességgel számol be a színházépület belsejéről, hanem azért is, mert elénk vetíti a tervezés során prioritásként szem előtt tartott szempontokat és előképeket is, különös gondot fordítva az arányokra és az akusztika kérdésére. Bár az utókor Johann Amant nem sorolja a kor legkiemelkedőbb építészei közé, a tudományos alapossággal megírt és számos lábjegyzettel ellátott tanulmánya felfedi átfogó tájékozottságát és a témában való elmélyültségét úgy a régi, mint új, illetve az akkori friss kiadvá-

1. kép.

2. kép.

nyok terén is. Kár ezért, hogy a nagyfokú elméleti tudását nem tudta egyértelmű sikerrel átültetni a pesti Német Színház tervezésekor.

Terjedelmi korlátok miatt jelen írás keretén belül nincs lehetőség a cikk egészének részletes ismertetésére (erre – további fontos forrásokkal és az eredeti lábjegyzetekkel kiegészítve – a már jelzett, kibővített tanulmány vállalkozik), jöllehet az első részben bemutatott görög-római színházak esetében ez nem is feltétlenül szükséges, hiszen ebben olyan általános információk és megállapítások találhatók, melyek jelen keretek között mellőzhetők.

Aman tanulmánya elején rögtön leszögezi, hogy stúdiumához az antik, különösképp a görög színházakat vette alapul. Áttekintésében a szerző sorra veszi az általa legfontosabbnak tartott görög-római emlékeket és bemutatja azok felépítését. Nem rejti véka alá, hogy forrásai Vitruvius, a fennmaradt romok – melyeknek egy részét itáliai útja alatt személyesen is láthatott – és az 1500–1600-as évekből fennmaradt épületek és tervrajzok, mint amilyen például Sebastiano Serlio által a római Marcellus-színházról készített rajz. Az akusztikát nagyon fontosnak tarja, „a hullámok viselkedésének elve alapján terjedő hangról” részletesen ír és megemlíti a hangfogó edények¹¹ (*Schallgefäße*) hasznát is. Ezt követően az építész felsorolja az akkori és az antik színházak közti legmarkánsabb különbségeket és írt az újkori színházakról is: „Brunelleschi, Bramante, Raffaello,

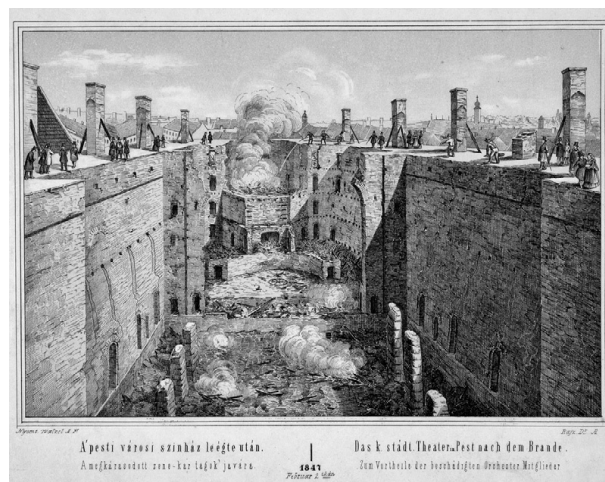
Serlio, Palladio, Scamozzi és Vignola mai korunk építészetére gyakorolt hatása nem kisebb jelentőségű, mint amilyen annak idején Periklész [politikai] befolyása volt saját korára!” Megemlíti Serlio és Palladio vicenzai színházait¹², valamint a „Vignola tervei és útmutatásai alapján épült” pármái színházat¹³ is mint az antik tanok alkalmazásának szép példáit. Sajnálatát fejezi ki ugyanakkor, hogy később ez csak kevés követőre talált – ilyen kivétel a párizsi Porte Saint-Martin vagy a karlsruhe-i „új” színház –, hiszen a legtöbb építész eltér az antik tanításoktól (mint megjegyzi: a franciák a legkevésbé, a többiek azonban teljes mértékben). Aman a színházépítés számos gyakorlati problémára is rámutat, így például a nézőtér színpad irányában történő lezárására, de említi a színpad kiszélesítésének, a loggiáknak, vagy az emeletek egymás fölött való elhelyezkedésének problematikáját is. Különösen a néző-színpad-színész kapcsolatának összefüggésében említi Cochin¹⁴, „Miliza”¹⁵, valamint Catel¹⁶ projektjeit. Mint rámutat, az újkori színházak a tojásalaktól a patkóformáig a legkülönbözőbb megoldásokkal próbálták megadni a földszint alaprajzát, ám ezek csak tovább mélyítették a problémákat.

Végezetül a szerző – mintegy konklúzióként –, hat pontban foglalja össze az antik színházak tanulságát.

„1) A szélesség-mélység, majd e kettőnek a magassághoz viszonyított aránya, illetve magának a formának tekintetében pontosan ugyanúgy kell eljárni, mint ahogyan azt a régiek tették.

2) A nézőtér és a színpadnyílás szélességét oly mértékben megnagyítani szükséges, melyet a faszerkezet csak lehetővé tesz, egyrészt annak érdekében, hogy a nézők tömegét a színészekhez a lehető legközelebb vigyék, másrészt pedig azért, hogy a színházi előadásoknak a lehető legnagyobb szabadságot adják.

3) A régiek tanítása szerint a körvonal-alapelv [Zirkellinie] alkalmazásának szükségessége úgy

3. kép.

4. kép.

a nézőtér falainak meghatározására, mint a földszint, az emelet és a hátsó falak kialakítására.

4) Az emeleti galériákat a régiek lépcsőzetes ülősorához hasonlatosan kell felépíteni, s ezeket oly módon kell összekötni a loggiákkal, hogy

5) a tartóoszlopok alkalmazását el lehessen hagyni, tudniillik a legtöbb színházban a látásra és hallásra igen hátrányosan hatnak és már pusztán létezésükkel is szembeütő zavart okoznak [a pesti Német Színház tekintetében ezekről megfelelő ábrázolás hiányában ma már nem tudunk képet alkotni].

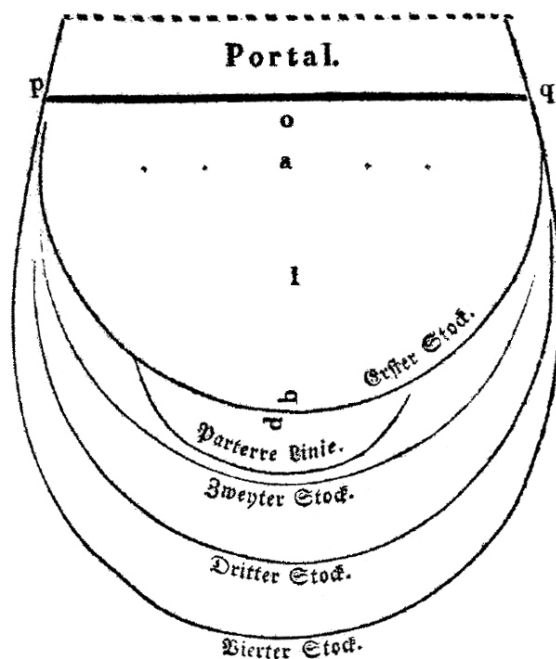
6) Végezetül Vitruvius tanításának megfelelően, a hang jobb terjedésének elősegítése érdekében a kemény anyagot burkolni kell, a szabálytalan és a kiálló részeket mellőzni szükséges, különösen ott, ahol hangütközések történhetnek.”

Aman a cikk egy héttel később megjelent második részében már konkrétan a pesti Német Színházzal foglalkozik. Rögtön az elején megjegyzi, hogy nem ezek az első színházi tervei, hiszen 1800-ban már készített néhányat a Theater an der Wien részére. Kihangsúlyozza, hogy jelen megbízatás azért is fontos volt számára, mert a tervezéssel egyidejűen az építkezés felügyeletét is megkapta. Röviden ismerteti a színház tereinek elrendezését (kassza, a díszletfestő terem [Mahlersaal], előcsarnok stb.), illetve megemlíti, hogy ha felépül a Vigadó, akkor az előadások egészen a Dunáig, sőt, szükség esetén a „Dunán” (a hajóhídon) is folyhatnának.

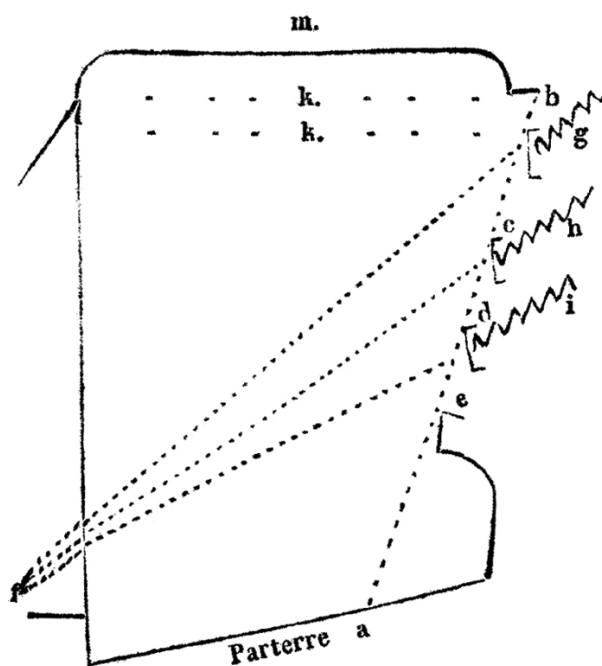
Ezek után Aman részletes leírása következik a színházbelsőről arányokkal és számokkal, melyet a már említett okok miatt csak rövidített formájában van mód ismertetni (az ábrákon jelölt egyes betűk feloldása ebből kifolyólag hiányos). A négyemeletes páholy színpaddal

szembeni része nyújtott félkör alakban végződött és a görög színházak modorában „amfiteátrum-szerűen” egymás fölötti lépcsőzetes elrendezésben kapcsolódott össze. Ezek végei a színpad irányába – vagyis annak két végénél – zárultak és így emeletesen csatlakoztak a proszcéniumhoz. (5. kép p-q). Az építész kihangsúlyozza, hogy az emeletek széthúzása miatt a nézőteret egy alaprajzon meg sem lehetne mutatni, ezért olyan rajzot mellékel, ahol a szintek egymásra vannak vetítve (5. kép). Megemlíti azt is, hogy a fentiek miatt az építkezésen az a szóbeszéd kapott szárnyra, hogy a színház túl kicsi lesz, ám véleménye szerint ezen pletykák terjesztői nem tudhatták, hogy az antik mintára épült lépcsőzetes szinteknek köszönhetően 3200, sőt 3500 nézőt is be tud fogadni az épület. „A hátralépő galériák elhelyezése a régiek lépcsőzetes ülésrendjének mintája után itt emeletenként történt, az ókori lépcsőzetes ülésrend alapelvei szerint (6. kép a-b, ahol is e az 1., d a 2., c a 3., és b a 4. emeletet jelzi) mindenkor tekintetbe véve azt, hogy a régiekkel ellentétben napjaink szokása szerint a színpadjelenet és a publikum közötti látópont távolsága miatt [Punct für die Zuseher] meghosszított arányt kell alapul venni (g, h és i az f-hez).”¹⁷ Az arányokról egyebek mellett megjegyzi: „A proszcénium és a 4., azaz a legfelsőbb emeleti mellvéd közötti távolság (6. kép k-nál) 61 láb [~19 m] és éppen ennyi a szélesség is (5. kép l-nél), illetve ugyanennyi a földszint padlózatától a plafonig mért távolság is (6. kép a-m között).”

Aman sokat ír az akusztika kérdéséről is, melynél természetesen a „régiek” voltak a mérvadók. Kifejti, hogy a kilenc személy befogadására alkalmas loggiák kialakítása teljesen újszerű, mivelhogy ezeket

5. kép.

6- kép.

„[...] eddig lapos mennyezethez csatlakozó sarkokkal és előreugró oszlopokkal építettek, ám jelen esetben ezek fülkékként sorakoznak egymás mellett, az előoldalukon a kihasasodás pedig nem több mint egy collnyi [2,54 cm], míg a többi színháznaknál ugyanez 8 collnyi [20,32 cm], mely éppen elég volt ahhoz, hogy a látást és a hallást akadályozza. Jelen épület esetében a galériák és a loggiák egymással, illetve a proszcéniummal a fenti kis kiüléseknek köszönhetően enyhe hullámvonalakat alkotnak, s így a hangot nem töri meg sem hézag, sem besüllyesztett sarok. Miután a régiek szerint a hangot lehetetlennek, vagy az újabb tanok szerint fénysugaraknak tekinthetjük, ezért e teátrum építőmestere ennek terjedését mindenkor folyékony anyagként vette tekintetbe.”

Aman nem győzi hangsúlyozni az akusztika fontosságát, így kifejti azt is, hogy minden, a hangterjedést akár kis mértékben is akadályozó kiálló díszítőelemet mellőzni kellett, illetve a falakat márvány helyett vékonyra gyalult faburkolattal fedtek le. Mint írja: „[...] a régiek tanítása szerint a hang márvánnyal vagy más szilárd anyaggal való ütközését visszhang kíséri, melyet a kifejezetten erre a célra elhelyezett [hangfogó] edényekkel lehet elkerülni. Az újabb tanok azonban megjegyzik; egy lágy visszhang a hang terjedésénél szükséges.” Az építkezésnél történt megfigyelések és véletlen esetek sok tanulságot szolgáltatottak, melyek közül Aman kiemeli, hogy

„[...] micsoda jelentős hallásbeli különbség volt tapasztalható azon helyek között, ahol a galériák

srég padlója már le volt fektetve, azzal szemben, ahol még nem. A tapasztalatok azt az eredményt mutatták, hogy ha a színház belsejét vászonnal vagy nagy mennyiségű drapériával burkolják, úgy a hang hallhatósága rendkívüli mértékben lecsökken, ezért jelen épületnél a loggiák és galériák mellvédeit díszítő drapériát – mint a jó hallhatóságot hátrányosan befolyásoló tényezőt –, mellőzni kellett, ezeket a festők színeivel pótolták. A mennyezet lapos és az erős visszhang elkerülése érdekében a merőleges falakkal való találkozásnál lekerekített. A nézőtér fölötti kupolás mennyezet zavaró visszhangképződést okozhat.”

Az építész részletesen ír az emeletek előszínpadhoz történő csatlakozásának problematikájáról, összehasonlítja az általa alkalmazott megoldást a párizsiéval, illetve hosszan méltatja a pesti színház 51 bécsi láb (~ 16 m) szélességű színpadnyílását, melyet több külföldi színházzal is összevet (Bologna, Milánó, Párizs, Berlin stb.) és megállapítja, hogy az meghaladja az összes, az utóbbi időben építettét. Mint mondja ez elsősorban azért fontos, mert így több néző fér közelebb a színészekhez és rövidebb a tér a hangterjedéshez is, ráadásul a díszletek – melyek kis utcácskáként állnak – egy kisebb színpadon blokkolnák a hangot. Ahogy rámutat: egy ilyen szélességű színpadi nyílás a tetőszerkezet egyedi konstrukcióját igényli, mely úgy készült el, hogy az alatta található 84 láb (~26,5 m) magas térben a $3\frac{3}{4}$ lábanként (~1,2 m) kialakított feszítőművek (*Sprengwerk*) segítségével a színpadi díszletek kiengedett állapotban is minden irányban mozgathatók, illetve ugyan ilyen mód mozgatható a repülőszerkezet (*Flugwerk*)¹⁸ is.

„Azért, hogy az ácsmesterség eme kiváló alkotását minden lehetséges módon megóvjuk, 61 lábnyi [~19 m] távolságra mindkét oldalon 4 kemény kőből faragott pillér lett elhelyezve, melyeket a gépezetek eltakarnak; a nézőtér fölötti tetőszerkezet a széles feszítávolsága miatt megtekintésre igen érdemes, akárcsak a galériák és loggiák bordás szerkezete [Gerippe], mely konstrukció által az eddig előreugró tartóoszlopok teljes mértékben nélkülözhetővé váltak. A tetőszerkezet egyebekben a római Szt. Péter székesegyház és a velencei Arzenál mintájára készült annak mindenkor figyelembevételével, hogy a külső megjelenés a tényleges építészeti arányokat megtartsa. A tető lefedése rézzel és palával történt, – ezen fedőanyagok valamint a rendkívül tartós faanyagok Magyarországról származnak.”

Aman kilátásba helyezi, hogy egy hasonló szemléletes leírást a külsőről is írta, ám ezt csak „üzleti ügyeinek elintézését követően” – vagyis talán a színházépítés (akkor még előre nem látható, évekig elhúzódó anyagi elszámolások) után – pótolja, tervrajzok segítségével¹⁹.

Ezt követően leírást közöl a megvilágításról és a nézőtérén alkalmazott színekről és díszítményekről. Mint megjegyzi – itáliai példára hivatkozva –, az Argand-lámpák (*Argantischen Lampen*) feltalálása óta egy ekkora terem megfelelő megvilágítása épp annyira nem lehetetlen, mint a már említett nagy fesztávú tetőszerkezet megépítése. A színházban 48 állítható erősségű Argand-lámpa gondoskodott a rivalda (*Rampe*) megvilágításáról oly módon, hogy ezekkel a nézőtér is, illetve 7–8 lámpa segítségével a kulisszák is megfelelően megvilágosíthatóak voltak. A nézőtérén – akusztikai okokból – nem volt csillár, helyette az emeleti mellvédeken 49 igen díszes Argand-lámpa helyezkedett el.

„A megvilágításnál természetesen figyelembe lett véve a plafon figuráinak élénk színét csakúgy, mint az emeletek könyöklőjén elhelyezett igen különböző színekkel megfestett tarka drapériákat, amelyeknek pusztán a rivalda megvilágítása esetén is teljesen más hatást keltenek. A nézőtér belsejét uraló fő szín a tört fehér, a díszítések minden emeletet allegorikus módon jellemeznek, aranyozott szobrászati díszítésük viszont kevésbé magasztos munkát sejtet. A régi idők megfigyelése szerint a fehér és az arany gyakorolja a legnagyobb hatást az emberi kedélyállapatra, mely ősi megfigyelés igazságát a művész már a megnyitás napján még a műveletlen nép körében is egyértelműen észrevett. A plafon díszítésénél a szokványos festmények helyett csoportábrázolással találkozunk a szemlélő, ez nevezetesen a múzsákat lebegő figurális ábrázolásban mutatja be úgy, hogy a szellőzőnyílásokat a múzsák attribútumai díszítik – s mindezeket a nap szimbóluma ragyogja be.”

A leírás végén az építész még ír a magas előcsarnokról, ahonnan a két fölépcsősoron az 1. és 2., további kettőn a 3. és 4. emeletre lehetett menni, illetve két oldalról a földszinti nézőtérre nyíló folyosókról. Megemlíti a kasszával szemben helyezkedő ötajtós főbejáratot, ami előtt a kocsik számára fenntartott portikusz emelkedett, illetve külön is kiemeli az előfüggönyt²⁰, de dicséri az összes többi festett dekorációt is.

„A jelen épület építkezési munkálatai során mérnökként alkalmazásban állt Hild Vince úr a kivitelezés során tanúsított fáradhatatlan szorgalmával és gondosságával igen nélkülözhetetlenné tette magát; a kimagaslóan kiváló épületasztalosai munkálatokat a pesti ácsmester, Kardetter úr végezte²¹. A függöny Abel²² úr, a dekoráció a császári és királyi udvari színház festőjének, Janitz²³ úrnak a munkáját dicséri, a drapériákat, a mennyezetet és

az előcsarnokot Ulbrich²⁴ akadémiai festő úr festette ki; ezzel szemben a figurák Kaustitz²⁵ akadémiai tanácsos és professzor úr irányítása alatt készültek. A díszítőszobrászi munkákat a császári és királyi udvari szobrász Vogl²⁶ úr, a külső fő csoportot Klieber²⁷ akadémiai szobrász úr, a többi figurát a már előbb említett Vogl és Berringer²⁸ akadémiai szobrász urak²⁹; a gépészeti munkákat a császári és királyi udvari színház gépésze, a bécsi illetőségű Kubischek úr, végül pedig az összes kőművesmunkát a pesti építész, Pollack úr kivitelezte.”

Zárásképp meg kell jegyezni, hogy cseppet sem véletlen Pollack legutolsó helyen való megemlézése, ráadásul csupán olyan minőségben, mint akihez a kőművesmunkák kötődnek. Az való igaz, hogy az alapfalak munkálatait, valamint a kubikus-, kőműves- és napszámosmunkákra való felügyelést és annak koordinációját Pollackra bízta³⁰, azonban vele a kezdetektől mint az egész színházi építkezés kivitelezővel is szerződtek (Hild Vince csak másodrendű, adminisztrációs jellegű beosztást kapott), így feladatköre jóval túlnyúlt a cikkben jelzetté, s Zádor Anna meglátása szerint e munka folyamán vált valóban önálló, vezetésre teremtett építésszé.³¹ A fiatal Pollack ennek a kihívásnak minden szorgalmával igyekezett megfelelni, s talán kissé túlságosan is ambiciózusan, hiszen az építkezés minél inkább a vége felé közeledett, Aman kezdeti töretlen bizalmát egyre inkább irigység és féltékenység látszott felváltani. Ennek a folyamatnak az állomásai azonban immáron kifürkészhetetlenek, hatása pedig elsősorban a Vigadó hosszan elnyúló építkezésénél jelentkezett.

Képjegyzék

1. kép: Johann Vincenz Reim: A pesti Királyi Városi Színház 1845 körül. Papír, rézkarc, 10,3×16,3 cm. BTM Fővárosi Képtár, Metszettár, ltsz.: 3899.
2. kép: Johann Aman: A pesti Királyi Városi Színház és Redout épületének földszinti alaprajza, 1807. Papír, tus, színezett tus, 68×50 cm. BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény, ltsz.: 539.17.
3. kép: Arányi Gusztáv nyomán Walzel Ágost Frigyes: A leégett színházbelső részlete, 1847. Papír, kőmetszet, 17,4×26 cm. BTM Fővárosi Képtár, Metszettár, ltsz.: 28358.
4. kép: Carl Vasquez nyomán Franz Weiss: „A’ német játékszín belsőjének tekintete”, 1838. Papír, színezett kőmetszet, 8,8×8,8 cm. BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: Lanfranconi 184.
5. kép: A pesti Német Színház földszinti és emeleti rajzolatának egymásra vetítése. Vaterländische Blätter 1812/75.

Jegyzetek

- 1 A jelen tanulmány bővebb változata a Tanulmányok Budapest Múltjából XXXVII. számában (2011) jelenik meg.
- 2 A felhasznált legfontosabb tanulmányok (kronologikus sorrendben): KÁDÁR Jolán: *A pesti és budai német színház története 1812–1847*. Budapest, Budapesti Tudományos Társaság, 1923. 5–10; KELÉNYI B. Ottó: *Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez 1808–1812*. Tanulmányok Budapest múltjából, II. (1933). 141–161; BIERBAUER Virgil: *A régi pesti Vigadó építéstörténete*. Tanulmányok Budapest Múltjából, III. (1934). 91–104; DR. KOVÁCS Lajos: *A régi pesti Vigadó építésének előzményei*. Tanulmányok Budapest múltjából, III. (1934). 62–90; ZÁDOR Anna – RADOS Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943. 60–65; ZÁDOR Anna: *Pollack Mihály (1773–1855)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 121–127; NEMES Márta: *A pesti Német Színház újjáépítési tervpályázata 1847-ben. Carl Roesner és G. Louis ismeretlen tervei*. Építés- Építészettudomány, XIX. (1987–1988) 1–2. sz. 169–190; KELÉNYI György: *A pesti német színház tervei a 18. század végén*. In: *Tanulmányok Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. BARDOLY István, HARIS Andrea. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 477–489.
- 3 KELÉNYI, 2002.
- 4 Preßburger Zeitung, 30. (1793) 13. sz. 156.
- 5 Ezek közül egyik legérdekesebb lehetne az épület hosszmetszetét ábrázoló rajz, melyet Bierbauer Virgil tett közzé (BIERBAUER, 1934. 92.). Sajnos azonban sem ennek, sem a szintén itt említett és egykoron a Magyar Mérnök és Építész Egylet Technikatörténeti Gyűjteményében található Pollack-féle proscénium-dekoráció közelebbi sorsáról nem tudni. Zádor Anna Pollack-monográfiájában a Vigadónál azt írta, hogy a Bierbauer-féle tanulmányban hivatkozott nagyterem valamint a kisterem falképzésének színezett tervei a második világháború utáni időkben elkallódtak (ZÁDOR, 1960. 318. 76. l.), s ez úgy tűnik, igaz lehet a Német Színház egyes tervrajzaira is.
- 6 Talán a legrészletesebb ezek közül: SCHAMS, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*. Pest, Hartlebens, 1821. 354–364.
- 7 Teljes nevén Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat (megjelent 1808–1820 között).
- 8 AMAN, Joh[ann]: *Ueber die Construction der Theater der Alten, Anwendung derselben auf unsere Zeit, und nähere Darstellung des hiernach entstandenen neuen Theaters in Pest*. Vaterländische Blätter [...], V. (1812) 73. sz. 433–437, (1812) 75. sz. 445–449.
- 9 Udvari Építészeti Igazgatóság vezetője, 1803-tól udvari alépítész (Hofunterarchitect), majd a pesti Német Színház felavatása után udvari főépítész.
- 10 *Saur Allgemeines Künstlerlexikon*. Bd. 3. München – Leipzig, K. G. Saur Verlag, 1992. 68., ill. itáliai útjait szintén említi a *Preßburger Zeitung*, 47. (1810) 10. sz. 1179. (A forrás ismertetéséért Sinkó Katalinnak tartozom köszönettel.)
- 11 Falba épített, hamuval, vagy más porózus anyaggal részben megtöltött kerámiavázák, melyek a hangelnyelést szolgálták. (bővebben ld. SZIRTES István: *Akusztika – misztikum és tudomány*. In: *Diszkrónika+stage Magazin*, XI. (2005) 1. sz. 56–64., valamint az ott hivatkozott irodalmat.)
- 12 Serlio 1530-as évek végén fából épített ideiglenes színháza a Palazzo Porto udvarán, illetve Palladio-féle Teatro Olimpico.
- 13 Minden bizonnyal az 1617–1618 között épült páрмаi Teatro Farneséről lehet szó, melyet Giovanni Battista Aleotti (1546–1636) tervezett.
- 14 Charles-Nicolas Cochin (1715–1790) francia grafikus, rézmetsző, művészeti kritikus. Ld. *Saur*, Bd. 20. 1998. 57–58.
- 15 Francesco Milizia (1725–1798) itáliai művészeti író, építészeti teoretikus.
- 16 Ludwig Friedrich Catel (1776–1819) német építész. Ld. *Saur*, Bd. 17. 1997. 293.
- 17 Vagyis arra utalt itt az építész, hogy amíg az épület emeleteinek kiképzésekor az antik színházak nézőterét vette alapul, addig „napjaink szokása szerint” a belső tervezésnél ügyelnie kellett arra is, hogy az egyes páholyokban hátrafelé lépcsőzetesen elhelyezkedő helyekből a színpadi jelenetet (f betűvel jelölve) szintén jól lehessen látni (az i, h és g cikkcakkos vonalak az emeleti üléseket vagy az egymás mögött ülő nézőket absztrahálják).
- 18 A repülőszerkezet (Flugmaschine vagy Flugwerk) a színházakban azon szállító eszközök, melyek segítségével a szereplők és a színpadi díszletek mozgathatók.
- 19 A Német Színház, illetve a Vigadó – még Aman által tervezett – homlokzati rajzai a *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 1818. évi 33. és 45. számának mellékleteiként jelentek meg.
- 20 Az 1836-ig használatban lévő függönnyel kapcsolatban bővebben ld. SINKÓ Katalin: *Magyarország géniusza és a múzsák temploma. Joseph Abel előfüggönye a Pesti Királyi Városi Színházban, 1812*. In: *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. BUBRYÁK Orsolya. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Gondolat Kiadó, 2010. 507–522.
- 21 Hogy honoráriumra nem volt csekély bizonyítja, hogy – nyilván nem függetlenül a színház építésével kapcsolatos illetményétől –, még ugyanez év-

- ben (1812) nagyméretű házat építtetett Pollackkal (mely ma is áll az Apáczai Csere János u. és Türr István u. sarkán); ZÁDOR, 1960. 152-154.
- 22 Josef Abel (1764–1818) osztrák festő, Füger-tanítvány, a korszak kimagasló művésze. *Saur, Bd. 1.* 1992. 116–117.
- 23 Johann Janitz (1765–1828) udvari színházdíszlet-tervező és festő. Élete és munkássága feltáratlan.
- 24 Gotthard (Gerhardt) Albrecht akadémiai festő élete és munkássága feltáratlan (KELÉNYI, 1933. 153. a *Saur* nem közöl róla adatot).
- 25 A színházzal kapcsolatban korábban fel nem merült név. Az itt jelzett írásmóddal művészt a lexikonok nem közölnek, elképzelhető, hogy Johann Kaupertz (vagy Kauperz 1741–1816) történelmi festő és rézmet-szóról van szó, aki 1771-től csakugyan a Bécsi Képzőművészeti Akadémia tagja volt. THIEME, Ulrich – BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Band 20. Leipzig, Seemann, 1927. 31–32., PATUZZI, Alexander: *Geschichte Österreichs. Teil II*. Wien, A. Wenedikt, 1863. 339.
- 26 Franz Vogl (vagy Vogel 1754-1836) bécsi udvari szobrász. Élete és munkássága feltáratlan. THIEME-BECKER, XXXIV. 1940. 481.
- 27 Josef Klieber (1773-1850) bécsi szobrász, 1814-1845 között az akadémiai Vésnök és Mintarajzoló Iskola igazgatója, királyi tanácsos, a korszak egyik vezető mestere. THIEME-BECKER, XX. 1927. 31–32.
- 28 A lexikonok által meg sem említett, a Bécsi Képzőművészeti Akadémia tanulólístaiban sem szereplő Friedrich (Fritz) Berringer szobrász életéről és munkásságáról jóformán semmit sem tudni. Megbízása összefüggésben lehet Aman személyével, akivel a bécsi Kirche am Hof belső munkálatai során 1798-ban már dolgozott együtt (Selma Krasa-Florian szíves szóbeli közlése a bécsi Diözesanarchiv alapján).
- 29 A szobrászati munkákkal kapcsolatban bővebben ld. SZERDAHELYI Márk: *Külföldi szobrászok munkássága Magyarországon a 19. század első felében*. PhD disszertáció. Kézirat. Budapest, ELTE Művészettörténeti Intézet Könyvtára, 2009. 89–96.
- 30 KELÉNYI, 1933. 144.
- 31 ZÁDOR, 1960. 122. Ennek megfelelően egyebek mellett a munka gyakorlati vezetése, megszervezése, ellenőrzése, lebonyolítása, kimutatások készítése és még nyilván számos más részletkérdés megoldása – esetleg Aman terveitől eltérően – Pollack feladata volt.

Der Einfluss von antiken Theatern auf die Gestaltung des Inneren des ehemaligen Deutschen Theaters in Pest aufgrund der Beschreibung seines Entwerfers

Über den vielleicht monumentalsten Bau der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, über die Geschichte des sog. Deutschen Theaters in Pest wurden in den vergangenen hundert Jahren zahlreiche Studien publiziert. Mit deren Hilfe konnten wir uns sowohl über die wirtschafts- und kulturgeschichtliche Bedeutung dieser Unternehmung als auch über die Vorgeschichte des Theateraufbaues ein Bild machen, aber wegen der frühzeitigen Vernichtung des Gebäudes ist uns das Innere nur aus einigen Darstellungen und Beschreibungen bekannt. Eine Studie, die von Johann Aman, dem Baumeister des Theaters im Jahre der Eröffnung

des Theaters geschrieben und in der österreichischen Zeitschrift „Vaterländische Blätter” publiziert wurde („Ueber die Construction der Theater der Alten, Anwendung derselben auf unsere Zeit, und nähere Darstellung des hiernach entstandenen neuen Theaters in Pest”), enthält eine nähere, detaillierte Darstellung derselben, bez. macht den Einfluss der Antike – als einen bisher nicht erörterten Aspekt – auf das Gebäude deutlich. Eine Schrift solchen Charakters kann in dieser Zeit als rar bezeichnet werden, und ihr Wert wird vielleicht noch dadurch erhöht, dass dem Gebäude in den vergangenen zweihundert Jahren in der einheimischen Fachpresse keine Aufmerksamkeit gewidmet wurde; das Gebäude war höchstwahrscheinlich weiter gar nicht bekannt, zumindest nicht auf der Ebene der späteren Publikation.

